

LIBERTATEA DE CONȘTIINȚĂ ȘI ROLUL EI ÎN APĂRAREA DREPTURILOR OMULUI

Drd. Nicolae PALEA

Universitatea „Ovidius” din Constanța, Romania

niculaepalea@yahoo.ro

ABSTRACT: *Freedom of conscience and its role in defending human rights.* Given the nature of conscientious objection, it is inevitable for judicial bodies or other state authorities to determine with absolute certainty whether a person's objection is based on their deeply held moral convictions. This draws attention to the fact that by allowing and adapting conscientious objections in practice, frivolous and eccentric claims would generally be natural. Such an observation, however, is mistaken, both because some might try to abuse the right to conscientious objection, which may negate or weaken the protection of the fundamental right to freedom of conscience, and because conscience cannot be used as a *carte blanche* to break the law or promote anarchy, since the category of claim is necessarily a narrow one, more specific than the broader protection afforded to "beliefs." The refusal to fulfill a legal obligation stems from a moral obligation derived from a religious or non-religious belief. This is the topic we are trying to address here from a legal and religious perspective.

Keywords: *conscience, objection, right, belief, judgment.*

Conștiința nu cuprinde „orice opinie intelectuală inspirată de opinii personale, ci ansamblul regulilor personale supreme de conduită, înrădăcinate în credințe religioase sau nereligioase, care lasă individului o forță convingătoare superioară oricărei alte referințe normative”¹.

Credințele morale, fie ele religioase sau nereligioase, ocupă un loc central în identitatea morală a individului și, tocmai din acest motiv, trebuie distinse de alte preferințe sau opțiuni personale. Ele sunt „convingeri și angajamente fundamentale sau datoare de sens” care „permit oamenilor să își

1 Javier Martínez-Torrón, „Protecting Freedom of Conscience Beyond Prejudice”, in Silvio Ferrari, (ed), *Routledge Handbook of Law and Religion*, Routledge, 2015, p. 192.

structureze identitatea morală și să își exercite facultatea de judecată². Prin urmare, cu cât o credință este mai legată de identitatea morală a persoanei, cu atât trebuie să fie mai puternică protecția juridică care i se acordă.

Dacă legea impune un comportament care ar contrazice valorile care stau la baza identității morale a unei persoane, atunci persoana se află într-o situație conflictuală care îi pune la îndoială integritatea morală. Există o diferență clară între a) o persoană care refuză să participe la proceduri de avort deoarece crede profund că avortul este luarea unei vieți nevinovate și b) o persoană care refuză să participe la proceduri de avort deoarece are o aversiune față de sânge. Acest exemplu reflectă faptul că credințele legate de conștiință și care au un rol esențial în structurarea identității morale a unei persoane ar trebui distinse de preferințe, gusturi, opțiuni și dorințe. Dacă cineva trebuie să participe la un avort în ciuda opoziției sale față de sânge, o astfel de participare poate provoca sentimente de neliniște sau disconfort. În schimb, dacă o persoană este forțată să participe la un avort în ciuda obiecției sale bazate pe conștiință, acest lucru ar crea un sentiment de trădare morală și ar dăuna valorilor și credințelor care definesc fundamental acea persoană. Tocmai de aceea, astfel de credințe fundamentale (fie ele religioase sau nereligioase) „joacă rolul unei busole și al unor criterii de judecată în viața unui individ³. Dacă sunt încălțate, atunci persoana își încalcă structura morală cea mai profundă.

Prin urmare, conștiința nu este o construcție pur subiectivă sau individuală. Convingerile de conștiință au o forță morală puternică și nu pot fi pur și simplu respinse ca un capriciu sau o opinie personală. Conștiința acționează ca o constrângere externă asupra comportamentului uman. Având în vedere importanța revendicărilor de conștiință și rolul pe care îl joacă în identitatea morală a individului, acestora ar trebui să li se acorde un grad ridicat de protecție juridică. Deși puțini ar contesta protecția domeniului interior (*forum internum*) al conștiinței ca fiind absolută⁴, analiza

2 Jocelyn Maclure and Charles Taylor, *Secularism and Freedom of Conscience*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2011, p. 76.

3 *Ibidem*, p. 90.

4 Domeniul interior implică faptul că o persoană este liberă să aibă orice convingeri dorește. Domeniul exterior cuprinde manifestările conștiinței. De exemplu, o persoană este liberă să creadă că avortul este luarea unei vieți nevinovate (domeniul interior). Refuzul de a efectua un avort este o manifestare a unei astfel de convingeri (domeniul exterior).

devine mai complexă și mai dificilă acolo unde acestea motivează comportamentul public. Cu alte cuvinte, deși este incontestabil faptul că domeniul interior al conștiinței ar trebui să beneficieze de o protecție maximă prin lege, există o dezbatere cu privire la faptul dacă o astfel de protecție ar trebui să se extindă la refuzul individului de a se conforma unei obligații impuse de lege, care pare a fi neutră la prima vedere. Chiar dacă un astfel de drept este recunoscut, există încă probleme dificile de clarificat: testul privind modul de determinare a revendicărilor de conștiință, cum să se traseze o linie între obiecțiile de conștiință autentice și revendicările excentrice sau frivole și modul în care conștiința ar trebui protejată legal. Conștiința este mai mult decât un simplu cod moral sau un set de credințe - este o credință legată de acțiune. Prin urmare, conceptul de obiecție de conștiință se referă la refuzul, bazat pe credințe religioase, morale, etice sau filosofice profund înrădăcinate, de a îndeplini anumite obligații legale. Refuzul se bazează, așadar, pe faptul că îndeplinirea obligației legale în cauză ar duce la un conflict grav cu credințele autentice, astfel încât să forțeze persoana să acționeze împotriva dictatelor conștiinței. Conceptul de obiecție de conștiință nu include conduita motivată pur și simplu de motive politice sau psihologice.

O abordare adecvată a revendicărilor legate de conștiință nu poate fi criticată ca fiind o *carte albă* pentru nerespectarea generală a legii sau pentru o viziune absolutistă asupra autonomiei individuale. Obiecția de conștiință este distinctă de un presupus comportament nerezonabil care contravine legii (*contra legem*), deoarece este bazată pe motive etice care sunt de cea mai mare importanță pentru individ. De obicei, acestea nu se extind la o gamă largă de obligații legale, ci mai degrabă la valori morale precise, bine definite, care joacă un rol structural în identitatea morală a individului. Legătura inextricabilă dintre conștiință și acțiune este un punct important și fundamental și chiar motivul pentru care orice protecție robustă a conștiinței trebuie să includă dreptul la obiecție de conștiință.

Limitările impuse de stat exercitării libertății de conștiință echivalează cu o încercare a statului de a renunța la libertatea cetățenilor de a obiecta și de a se abține de la anumite acțiuni pe care le consideră fundamental greșite și incompatibile cu convingerile lor profunde. Astfel de încălcări ale libertății de conștiință în chestiuni de convingeri fundamentale afirmă premisa paternalistă conform căreia indivizii pot fi supuși unor sancțiuni și altor consecințe semnificative, fie personale, fie profesionale, pentru neîndeplinirea unor acte care le încalcă în mod direct convingerile profunde.

Expresiile convingerilor conștiințioase sunt de o importanță fundamentală și reprezintă una dintre pietrele de temelie ale unei societăți democratice, cu vederi deschise și pluraliste, care protejează respectul pentru diversitatea de opinie: „Libertatea de gândire și de conștiință este unul dintre cele mai vitale elemente care alcătuiesc identitatea credincioșilor și concepția lor despre viață, dar este, de asemenea, un atu prețios pentru atei, agnostici, sceptici și cei nepăsători. Pluralismul indisociabil de o societate democratică, care a fost câștigat cu greu de-a lungul secolelor, depinde de aceasta.”⁵ Inerentă conceptului unei societăți pluraliste, incluzive și democratice este ideea că spațiul public trebuie să fie populat de oameni cu puncte de vedere, credințe și convingeri morale diverse cu privire la comportamentele care ar trebui permise sau interzise⁶.

Declarația Universală a Drepturilor Omului⁷, constituția întregii mișcări pentru drepturile omului⁸, afirmă chiar în primul său articol că „toate ființele umane se nasc libere și egale în demnitate și drepturi. Sunt înzestrate cu rațiune și conștiință”⁹. Este semnificativ faptul că Declarația plasează conștiința în centrul speranțelor de renaștere a Europei după atrocitățile celui de-al Doilea Război Mondial.

Declarația Universală a Drepturilor Omului conține, de asemenea, o prevedere specifică care protejează conștiința, articolul 18, care prevede: „Orice persoană are dreptul la libertatea de gândire, de conștiință și de religie; acest drept include libertatea de a-și schimba religia sau credința și libertatea de a-și manifesta religia sau credința fie singur, fie în comunitate cu alții, în public sau în privat, prin învățătură, practică, cult și respectarea ritualurilor”¹⁰. Acest limbaj a fost ulterior reluat în Articolul 1 al Declarației ONU privind Eliminarea Tuturor Formelor de Intoleranță și Discrimi-

5 *Kokkinakis v. Greece*, App No 14307/88 (25 May 1993), p. 31 *apud* Adina Portaru, Robert Clarke, *Freedom of Conscience: Protecting our moral compass*, ADF International, 2020, p. 3.

6 Cu toate acestea, trebuie să existe o înțelegere comună puternică a anumitor comportamente care trebuie permise sau interzise, de exemplu, crima, libertatea de exprimare. Fără o înțelegere comună a acestor elemente de bază, ar fi dificil, dacă nu chiar imposibil, să avem o societate funcțională.

7 *Declarația Universală a Drepturilor Omului* (adoptată 10 Decembrie 1948).

8 Louis Henkin, „International Law: Politics, Values and Functions”, in Henry Steiner et al., (ed), *International Human Rights in Context*, Oxford University Press, Oxford, 2008, p. 136.

9 *Declarația Universală a Drepturilor Omului* (adoptată 10 Decembrie 1948).

10 *Ibidem*.

nare bazate pe Religie sau Convingere (Declarația din 1981). Preambulul Declarației subliniază, de asemenea, ce se întâmplă atunci când dreptul la conștiință nu este respectat: „Ignorarea și încălcarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale, în special a dreptului la libertatea de gândire, conștiință, religie sau orice altă credință, au adus, direct sau indirect, războaie și mari suferințe omenirii...”¹¹. Ulterior, în Rezoluția privind Eliminarea Tuturor Formelor de Intoleranță Religioasă, adoptată de Adunarea Generală în 1993, ONU a reafirmat că „libertatea de gândire, conștiință, religie și credință este un drept al omului derivat din demnitatea inerentă persoanei umane și garantat tuturor fără discriminare”¹². Rezoluția îndeamnă, de asemenea, statele să „se asigure că sistemele lor constituționale și juridice oferă garanții depline ale libertății de gândire, conștiință, religie și credință”¹³.

Libertatea conștiinței este recunoscută în mod explicit în documentele internaționale și regionale privind drepturile omului, care au atât efect obligatoriu, cât și neobligatoriu.¹⁴ În plus, acest drept a fost interpretat de numeroase organisme internaționale și regionale pentru drepturile omului, fie individual, fie în legătură cu religia sau credința. Având în vedere că pretențiile legate de conștiință pot fi religioase sau nereligioase și că există de obicei o interacțiune semnificativă între religie, credință și conștiință, este important să înțelegem cum au fost interpretate religia și credința din punct de vedere judiciar.

Prin urmare, este clar că libertatea de conștiință este recunoscută ca o libertate fundamentală în toate tratatele majore privind drepturile omului și este invocată de tribunalele judiciare și cvasi-judiciare atât la nivel european, cât și internațional. Întrucât „exercitarea libertății de conștiință face parte din realitatea normală într-o societate democratică”¹⁵, întrebarea

11 Declarației ONU privind Eliminarea Tuturor Formelor de Intoleranță și Discriminare bazate pe Religie sau Convingere, UNGA Res 36/55 (25 Noiembrie 1981).

12 Rezoluția privind Eliminarea Tuturor Formelor de Intoleranță Religioasă 48/128 (20 Dec. 1993).

13 *Ibidem*.

14 Ioan-Gheorghe Rotaru, “Key aspects of the Freedom of Conscience”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință - Supliment (Journal for Freedom of Conscience)*, Editions IARSIC, Les Arsc, France, 2016, pp.30-37.

15 Javier Martínez-Torrón, „Protecting freedom of conscience beyond prejudice”, in Silvio Ferrari, (ed), *Routledge Handbook of Law and Religion*, Routledge, 2015, p. 198.

esențială, din punct de vedere juridic, este cum să evaluăm în practică pretențiile legate de conștiință.

Unul dintre principalele motive pentru care instanțele au abordat cu prudență pretențiile legate de conștiință este dificultatea de a evalua dacă o pretenție este autentică sau dacă a fost avansată ca o perdea de fum în urmărirea beneficiului personal sau a confortului. Această preocupare poate fi și mai semnificativă atunci când obiecția este la adresa unei obligații impuse de lege.

Având în vedere natura obiecției de conștiință, va fi inevitabil dificil pentru organele judiciare sau alte autorități statale să stabilească cu certitudine absolută dacă obiecția unei persoane este sau nu întemeiată pe convingerile sale morale profunde. Acest lucru ridică îngrijorarea că, prin permiterea și adaptarea în practică a obiecțiilor de conștiință, afirmațiile frivole și excentrice ar fi, de asemenea, binevenite pe cale neagră¹⁶.

Cu toate acestea, o astfel de critică este greșită. În primul rând, faptul că unii ar putea încerca să abuzeze de dreptul la obiecție de conștiință nu poate fi în niciun caz un motiv legitim pentru a nega sau a slăbi protecția dreptului fundamental la libertatea de conștiință. În plus, conștiința nu poate fi folosită ca o *carte blanche* pentru încălcarea legii sau pentru a promova anarhia, deoarece categoria de pretenție este în mod necesar una restrânsă, mai specifică decât protecția mai largă acordată „credințelor”. Refuzul de a îndeplini o obligație legală provine dintr-o obligație morală derivată dintr-o credință religioasă sau nereligioasă.

Prin urmare, valoarea morală a obligației invocate de obiector este elementul esențial care califică ceva drept pretenție de conștiință. Pentru obiector, obligația morală este considerată superioară deoarece se bazează pe valori morale fundamentale care au dreptul la o protecție juridică solidă. Prin urmare, este esențial ca astfel de revendicări să fie identificate și protejate în mod corespunzător în practică.

Deși ancheta este în mod necesar subiectivă, instanțele ar trebui să o abordeze pentru a evalua dacă există vreo valoare morală în capacitatea de a se abține de la acțiunea obligatorie, examinând în special ce se cere de la persoana care invocă obiecție de conștiință. Dacă valorile care stau la baza identității morale a unei persoane sunt contrazise de comportamentul impus de lege, atunci persoana se află într-o situație critică care îi pune la

16 Adina Portaru, Robert Clarke, *op. cit.*, p. 26.

încercare integritatea morală¹⁷. De exemplu, o persoană care nu dorește să lucreze de Rusalii ar trebui să fie distinsă de cineva care nu dorește să lucreze în ziua respectivă din simplă comoditate (de exemplu, dorește să ia lecții de pian). Același lucru se poate spune și în ceea ce privește refuzul unei persoane de a fi fotografiată cu capul gol pentru permisul de conducere, deoarece are o zi proastă cu părul, și opoziția altei persoane de a apărea cu capul gol, deoarece religia ei le cere adeptilor căsătoriți să nu își arate capul gol în public. Rezultă că credințele care sunt profund legate de conștiință și care au un rol esențial în structurarea identității morale a unei persoane ar trebui distinse de preferințe, gusturi, opinii și dorințe. Neparticiparea la lecții de pian sau o imagine proastă într-un document oficial ar putea cu siguranță provoca neliniște sau disconfort, dar nu ar dăuna valorilor și convingerilor morale care definesc fundamental persoana în cauză și, prin urmare, nu ar declanșa un sentiment de trădare morală. Încălcarea convingerilor morale fundamentale provoacă daune mari identității morale profunde a unei persoane.

Prin urmare, punctul de referință pentru evaluarea obiecțiilor de conștiință este refuzul de a îndeplini o obligație, bazat pe convingeri profunde și sincere la momentul respectiv. Instanțele ar trebui să analizeze, de asemenea, convingerea, seriozitatea și coeziunea convingerilor deținute la momentul respectiv și valoarea morală a conflictului creat de ciocnirea dintre aceste valori și obligația legală.

În cadrul acestei opțiuni, organele judiciare sau cvasi-judiciare ar trebui să evalueze conștiința în același mod în care evaluează religia sau convingerile. Aceasta înseamnă, în general, că, odată ce o reclamație de conștiință a fost identificată, organele vor proceda la o analiză triplă. În primul rând, trebuie stabilit dacă a existat o ingerință în libertatea de conștiință. Odată ce o ingerință este identificată, organele judiciare sau cvasi-judiciare trebuie să stabilească dacă aceasta a fost prevăzută de lege (condiția de legalitate) și a avut ca scop protejarea siguranței publice, a ordinii, a sănătății, a moralei sau a drepturilor și libertăților altora (condiția de scop legitim). În cele din urmă, organele judiciare sau cvasi-judiciare ar trebui să efectueze un test complex de echilibrare care implică o analiză a mijloacelor mai puțin restrictive, a necesității, a proporționalității și a marjei de apreciere.

Analiza ar urma modelul utilizat pentru stabilirea unei ingerințe în libertatea religioasă sau de credință. O condiție prealabilă a oricărei acțiuni

17 *Ibidem*, p. 27.

a statului care limitează exercitarea unui drept legal este ca acțiunea să aibă un temei în dreptul intern. Această bază poate reprezenta legi și decrete obișnuite, inclusiv acte legislative de rang inferior, măsuri luate de organisme de reglementare profesională, în temeiul competențelor independente de elaborare a normelor delegate acestora de către Parlament, lege judecătorească, lege nescrisă și surse secundare¹⁸, atâta timp cât oferă subiecților săi o indicație a ceea ce este adecvat în circumstanțele reglementate de normele juridice și a consecințelor implicate de comportamentul lor¹⁹. Această condiție de legalitate nu se referă doar la simpla existență sau adoptare a legislației relevante, ci și la calitatea legii, „cerând ca aceasta să fie compatibilă cu statul de drept”²⁰.

Nivelul de claritate și precizie pe care trebuie să îl aibă legile interne și care, încă o dată, nu poate prevedea orice eventualitate, depinde de mulți factori, cum ar fi tipul specific de instrument juridic, domeniul pe care îl reglementează și, de asemenea, destinatarii săi, lăsând la latitudinea instanțelor judecătorești sarcina de a interpreta, clarifica și risipi orice îndoieli rămase cu privire la conținutul și aplicarea unei anumite prevederi, în conformitate cu practica cotidiană²¹. O altă caracteristică importantă a legalității, Pe lângă accesibilitate și previzibilitate, există protecția care trebuie acordată împotriva interferențelor arbitrare ale autorităților publice²².

Manifestările conștiinței pot fi limitate în același mod în care pot fi limitate religia sau credința, și anume prin măsuri care vizează protejarea ordinii (publice), a siguranței, a sănătății, a moralei sau a drepturilor și libertăților altora. Limitările sunt concepute pentru a oferi cadrul juridic

18 De Wilde, Ooms and Versyp (*Vagrancy*) v. Belgium App Nos 2832/66, 2835/66 and 2899/66 (18 June 1971), p. 93 *apud* Adina Portaru, Robert Clarke, *Freedom of Conscience: Protecting our moral compass*, ADF International, 2020, p. 28.

19 Larissis and Others v. Greece App Nos 23372/94, 26377/94 and 26378/94 (24 February 1998), p. 40 *apud* Adina Portaru, Robert Clarke, *Freedom of Conscience: Protecting our moral compass*, ADF International, 2020, p. 29.

20 Malone v. the United Kingdom App No 8691/79 (2 August 1984), p. 67 *apud* Adina Portaru, Robert Clarke, *Freedom of Conscience: Protecting our moral compass*, ADF International, 2020, p. 29.

21 Gorzelik and Others v. Poland App No 44158/98 (17 February 2004), p. 65 *apud* Adina Portaru, Robert Clarke, *Freedom of Conscience: Protecting our moral compass*, ADF International, 2020, p. 29.

22 Malone v. the United Kingdom App No 8691/79 (2 August 1984), p. 67 *apud* Adina Portaru, Robert Clarke, *Freedom of Conscience: Protecting our moral compass*, ADF International, 2020, p. 30.

în care se poate realiza în mod corespunzător echilibrul dintre interesele statului și drepturile individuale.

Având în vedere că pretențiile legate de conștiință reprezintă o categorie restrânsă care merită cea mai înaltă protecție juridică posibilă, s-ar putea argumenta că orice limitări ale conștiinței ar cauza un prejudiciu moral ilegal. Prin urmare, odată ce o pretenție a fost identificată în mod corespunzător ca o pretenție legată de conștiință, aceasta merită protecție absolută. Analiza juridică nu se angajează în procesul de echilibrare (necesitate, proporționalitate, mijloace mai puțin restrictive), deoarece pretențiile legate de conștiință au un caracter absolut, spre deosebire de caracterul relativ al altor drepturi și interese cu care se pot ciocni.

Avantajul acestei opțiuni este că oferă pretențiilor legate de conștiință cel mai puternic grad de protecție. De asemenea, acordă atenția cuvenită faptului că limitările privind pretențiile legate de conștiință, spre deosebire de pretențiile legate de „credință” sau „religie” care nu au atins pragul conștiinței, cauzează în mod necesar daune morale ireparabile.²³ Dacă convingerile morale profunde ar fi contrazise de un act impus de lege, atunci acest lucru ar duce la un sentiment de trădare morală. Acest lucru ar dăuna valorilor și convingerilor care definesc fundamental persoana în cauză. Având în vedere că încălcarea unor astfel de convingeri fundamentale (fie religioase, fie nereligioase) încalcă cea mai profundă structură morală a individului, acestea ar trebui protejate mai strict.

Problema acestei abordări apare atunci când pretențiile de conștiință sunt avansate pe baza unei înțelegeri eronate a conștiinței. De exemplu, acțiunile distructive (uciderea persoanelor, distrugerea siturilor culturale sau religioase) nu pot fi efectuate și legitime în numele conștiinței. Având în vedere astfel de provocări și posibilele denaturări ale pretențiilor de conștiință, este extrem de necesar în practică un cadru conceptual și un test juridic pentru identificarea obiecțiilor de conștiință.

Libertatea conștiinței este un drept internațional al omului consacrat în principalele convenții privind drepturile omului și interpretat de tribunalele internaționale. În abordarea obiecției de conștiință la serviciul militar au prezentat principii mai largi aplicabile altor tipuri de obiecții de conștiință, conform cărora statele ar trebui să protejeze convingerile pro-

23 Gelu Călina, „Despre relația dintre creștinism, credințele religioase și pluralitatea religioasă”, în *Journal for Freedom of Conscience (Jurnalul Libertății de Conștiință)*, 12 (3), 2024, pp. 335-353 <https://doi.org/10.5281/zenodo.14887657>

funde și sincere ale cetățenilor și nu ar trebui să le impună sancțiuni, în special atunci când există alternative viabile disponibile.

În ciuda valorii sale fundamentale și a recunoașterii sale în principalele tratate privind drepturile omului și documentele ulterioare, instrumentele de drept non-obligatoriu și jurisprudența, protecția acordată obiectivelor de conștiință în practică s-a dovedit insuficientă și ineficientă. Unul dintre principalele motive pentru aceasta este lipsa delimitării drepturilor de conștiință în practică, deoarece organismele judiciare și cvasijudiciare au preferat să abordeze cererile de conștiință sub sintagma cuprinzătoare „libertatea de gândire, de conștiință, de religie și de credință”. Acest lucru a estompat granițele dintre diferitele categorii juridice și nu a luat în considerare în mod corespunzător specificitățile cererilor de conștiință.

Certificările de conștiință sunt profund înrădăcinate în „convingeri și angajamente fundamentale sau datoare de sens”, care ocupă un loc central în identitatea morală a individului²⁴. Încălcarea unor astfel de credințe fundamentale încalcă cea mai profundă structură morală a individului și, tocmai din acest motiv, cererile de conștiință trebuie să fie distinse de alte preferințe, opțiuni sau credințe personale și trebuie să beneficieze de o protecție mai mare.

Bibliografie:

- * ADF International, „Swedish midwife turns to Human Rights Court”, in *ADF International*, 14 June 2017, disponibil la: <https://adfinternational.org/news/swedish-midwife-turns-to-humanrights-court/>
- * CĂLINA, Gelu, „Despre relația dintre creștinism, credințele religioase și pluralitatea religioasă”, în *Journal for Freedom of Conscience (Jurnalul Libertății de Conștiință)*, 12 (3), 2024, pp. 335-353 <https://doi.org/10.5281/zenodo.14887657>
- * CLARKE, Adina; PORTARU, Robert, *Freedom of Conscience: Protecting our moral compass*, ADF International, 2020.
- * HENKIN, Louis, „International Law: Politics, Values and Functions”, in Henry Steiner et al., (ed), *International Human Rights in Context*, Oxford University Press, Oxford, 2008.

24 ADF International, „Swedish midwife turns to Human Rights Court”, in *ADF International*, 14 June 2017, disponibil la: <https://adfinternational.org/news/swedish-midwife-turns-to-humanrights-court/>, accesat 19.05.2025.

- ✦ MARTÍNEZ-TORRÓN, Javier, „Protecting Freedom of Conscience Beyond Prejudice”, in Silvio Ferrari, (ed), *Routledge Handbook of Law and Religion*, Routledge, 2015.
- ✦ ROTARU, Ioan-Gheorghe, “Key aspects of the Freedom of Conscience”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință - Supliment (Journal for Freedom of Conscience)*, Editions IARSIC, Les Arsc, France, 2016, pp.30-37.
- ✦ TAYLOR, Jocelyn Maclure and Charles, *Secularism and Freedom of Conscience*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2011.

Instrumente juridice:

- ✦ *Declarația Universală a Drepturilor Omului* (adoptată 10 Decembrie 1948).
- ✦ *Declarației ONU privind Eliminarea Tuturor Formelor de Intoleranță și Discriminare bazate pe Religie sau Convingere*, UNGA Res 36/55 (25 Noiembrie 1981).
- ✦ *Rezoluția privind Eliminarea Tuturor Formelor de Intoleranță Religioasă* 48/128 (20 Dec. 1993).